

**ALLIUM BOTSCHANZEVII KAMELIN ТУРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ
ВА ЭКОЛОГИЯСИ ҲАҚИДА**

Ахмадова Захро Шавкат қизи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети,
Аниқ ва табиий фанларни ўқитиш методикаси
(биология) мутахассислиги 1-курс магистранти,

Хўжаназаров Ўктам Эштемирович

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети,
биология фанлари доктори

Аннотация. Ушбу мақолада *Allium botschanzwvii Kamelin* турининг тарқалиши, жумладан Жанубий Ўзбекистонда айрим кўп йиллик, пиёзли, пиёзбошли ва тугунакли ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари тасвирланган бўлиб, шундай ўсимликлардан ёввойи пиёзлар (*Allium L.*)нинг Ўзбекистон флораси учун эндем бўлган турлари бошқа қардош ўсимликларга нисбатан кўпчилиқни ташкил этиши ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар. *Allium botschanzwvii Kamelin.*, пиёз, эндемик, кўп йиллик, таксон, экология, антропоген, ландшафт.

Annotation. This article involves the distribution of the species *Allium botschanzwvii Kamelina*, including the centers of origin of some perennial, bulbous and nodular plants in South Uzbekistan, and among such plants, wild onions (*Allium L.*) endemic to the flora of Uzbekistan are the majority compared to other related plants. Information provided on *Allium botschanzwvii Kamelina* compared to other related plants.

Keywords. *Allium botschanzwvii Kamelin.*, onion, endemic, perennial, taxon, ecology, anthropogenic, landscape.

Аннотация. В данной статье описано распространение вида *Allium botschanzuvii* *Camelina*, включая центры происхождения некоторых многолетних, луковичных, и клубеньковых растений на юге Узбекистана, среди таких растений - дикий лук (*Allium L.*), эндемичный для флоры Узбекистана. Информация предоставлена по *Allium botschanzuvii* *Camelina* по сравнению с другими родственными растениями.

Ключевые слова. *Allium botschanzuvii* *Camelin.*, лук, эндемик, многолетник, таксон, экология, антропогенный, ландшафт.

Кириш. Қашқадарё вилояти Ўзбекистоннинг жанубий қисмида жойлашган. Вилоят 1943 йил 20 январда ташкил топган, 1960 йил 25 январда тугатилган ва 1964 йил 7 мартда қайта тикланган. Қашқадарё вилояти ҳудуди бўйича 4-ўринда (2856,8 минг гектар) туради. Аҳоли зичлиги – 105,8 нафар киши/км². Экин майдонлари 682,7 минг гектарни (вилоят ҳудудининг 24%) эгаллайди. Ўрмон билан қопланган майдони 109,58 минг. га (ҳудуднинг 3,8% ини ташкил этади). Вилоят қуйидаги маъмурий туманларга бўлинган: Ғузор, Дехқонобод, Қамаш, Қарши, Косон, Касби, Китоб, Миришкор, Муборак, Нишон, Чироқчи, Кўкдала, Шаҳрисабз, Яккабоғ. Қашқадарё вилояти шимолда Самарқанд, шимоли-ғарбда Бухоро, жануби-шарқда Сурхондарё вилояти, жануби-ғарбда Туркманистон, шарқда Тожикистон билан чегарадош. Физик-географик жиҳатдан вилоят ҳудуди Қашқадарё дарёсининг дренаж ҳавзасини деярли тўлиқ эгаллайди, ҳудуднинг мутлақ баландликлар диапазони денгиз сатҳидан 250–260 м дан 4425 м гача баландликда жойлашган [4,5,6]. Бу ҳудуд катта ландшафт ва фитоценотик хилма-хиллиги ва ниҳоятда бой флораси билан ажралиб туради. Бу ерда Ўзбекистон ландшафтларининг деярли барча хилма-хиллиги, қумли, гилли ва шўр чўллардан тортиб баланд тоғли субнивал ва нивал экотизимларигача намоён бўлади. Қашқадарёнинг ўрта оқимидаги водийси қадимий деҳқончилик билан шуғулланувчи Китоб-Шаҳрисабз воҳаси бўлиб, деярли бутунлай антропоген ландшафт билан қопланган, Қарши чўли ҳудуди

ҳам анча ривожланган. Қашқадарё вилояти ҳудуди табиий-иқлим шароитига кўра кескин континентал иқлим зонасига мансуб, ёзи иссиқ ва куруқ, қиши вилоятнинг текислик ва тоғ олди ҳудудларида мўътадил аёзли, тоғларда ўртача совуқ. Вилоятнинг текислик ва тоғ олди қисмларида ўртача йиллик ҳаво ҳарорати 15°C атрофида, минтақанинг тоғли (шарқий) қисмида денгиз сатҳидан 1000 м баландликни кўрамиз. Бу кўрсаткич у ерда $14\text{—}13^{\circ}\text{C}$ гача пасаяди, Ҳисор тизмасининг баланд тоғларида ҳавонинг ўртача йиллик ҳарорати $9\text{—}10^{\circ}\text{C}$ дан ошмайди. Январнинг ўртача ҳарорати $0\text{—}2^{\circ}\text{C}$, июлнинг ўртача ҳарорати текисликларда $+28\text{—}29^{\circ}\text{C}$, тоғларда $+26^{\circ}\text{C}$ атрофида. Мутлақ минимал $+29^{\circ}\text{C}$, мутлақ максимал ҳарорат $+46^{\circ}\text{C}$ (Қарши об-ҳаво станцияси учун қайд этилган). Йиллик ёғин миқдори вилоятнинг ғарбий чўл қисмида 130–150 мм дан Ҳисор тизмасининг баланд тоғларида 900–1000 мм гача ўзгариб туради [1,2,3].

Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳар қандай давлатнинг муваффақиятли ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосидир. Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ландшафт ва биологик хилма-хилликка эга бўлиб, кўплаб эндемик, йўқолиб кетиш хавфи остида турган ва иқтисодий жиҳатдан қимматли ўсимлик ва ҳайвонлар турларига эга бўлиб, улар нафақат миллий, балки умумжаҳон мероси ҳисобланади.

Ўсимлик дунёси хилма-хиллигини сақлашнинг илмий асосларини ўрганиш ва ривожлантириш соҳасида Ўзбекистонда етакчи илмий-тадқиқот муассасаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ботаника институти ҳисобланади. Институт фаолиятининг устувор йўналишлари қаторига Ўзбекистон флорасининг миллий маълумотлар базасини шакллантириш, ноёб ўсимлик турларининг давлат кадастрини ва миллий “Қизил китоб” ни юритиш киради. Бу жуда қийин вазифа, чунки ўсимлик дунёси объектларини давлат миқёсида мунтазам рўйхатга олиш ва мониторингини амалга ошириш кўплаб қийинчиликлар билан боғлиқ.

Қашқадарё вилояти флорасининг кадастр рўйхатида 613 туркум ва 97 туркумга мансуб 2022 турдаги ўсимликлари тўғрисида маълумотлар мавжуд. Ҳар бир ўсимлик тури учун ҳаёт шакли, экологияси, тарқалиши, иқтисодий аҳамияти ва атроф-муҳит ҳолати тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Ҳисор тизмаси — Ўрта Осиёдаги Помир-Олой тоғ тизимининг ғарбий қисмида, Тожикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон ҳудудида кенглик йўналишида 200 км дан ортиқ чўзилган тоғ тизмасидир. Ғарбий йўналишда у Бойсун тизмасидан бошлаб, денгиз сатҳидан максимал баландлиги 3170 м бўлган Кўхитанггача бўлган кўплаб айланмалар бўйлаб давом этади. Кўхитанг ботаниклар учун алоҳида қизиқиш уйғотади, унинг флораси энг истеъдодли, аммо эрта вафот этган собиқ совет ботаниги С. А. Невский (1937) томонидан ўрганилган. У ғарбий (туркман) макросклонни ўрганиб чиқди ва ўнлаб, кўпинча эндемик ўсимликларни тавсифлаб, 588 турдаги юксак ўсимликларни келтирди.

Бундан ташқари, сўнгги йилларда ушбу ҳудудга эндемик бўлган 50 га яқин янги стенобионт турлари тасвирланган. Умуман олганда, 150 та қатъий муҳофаза қилинадиган эндемик тур мавжуд бўлиб, улардан 21 таси Ўзбекистон Қизил китобининг 5-нашрига киритилган (Хасанов, 2019 йил). Таксонларнинг номенклатураси (айниқса, умумий бўлганлар) ядровий ДНК таҳлилига асосланган монографик қайта кўриб чиқиш ҳисобига аниқлаштирилган.

Муҳокама. Ўзбекистон Ғарбий Тиёншон ва Помир-Олой тоғларини ўзаро боғлаб турадиган минтақадир. Мазкур минтақанинг Қашқадарё вилояти тоғли ҳудудлари айрим кўп йиллик, пиёзли, пиёзбошли ва тугунакли ўсимликларнинг келиб чиқиш марказларидан саналади. Шундай ўсимликлардан ёввойи пиёзлар (*Allium* L.) нинг Ўзбекистон флораси учун эндем бўлган турлари бошқа қардош ўсимликларга нисбатан кўпчилиқни ташкил этади.

Бу туркумнинг *Allium botschantzevii* Kamelin тури ҳақида маълумот берамиз. Ҳатто боғдорчиликда одамлар орасида пиёз қандай ўсишини билмаган одамни топиш қийин. Шубҳасиз, ботаника дарсларида ҳаммамиз бу ўсимликни

дераза ойнасида пиёзни сувга ботириб ўстиришимиз мумкин. Шунинг учун, бу ўсимлик қандай кўринишини ҳамма билади. Лекин ҳар бир киши пиёзнинг кўп сонли навлари орасида боғда эмас, балки гулзорда ўстириладиган декоратив навлари ҳам борлигини билмайди. Шунини таъкидлаш керакки, аллиум, қадимги римликлар томонидан декоратив пиёзга берилган ном, бир тур эмас, балки ранги, кўриниши, баландлиги ва гуллаш муддати билан ажралиб турадиган кўп йиллик (баъзан бир йиллик) ўсимликларнинг кўп сонли туркумидир. Табиий шароитда ўсимликни Яқин Шарқ, Осиё ва Европа мамлакатларида топиш мумкин.

Бугунги кунда аллиумнинг декоратив хусусиятлари кўпроқ қадрланади. У бошқа гуллар билан бирга гулзорларда ўстирилади, гарчи баъзи навлар озик-овқатда ҳам ишлатилиши мумкин. Ўсимликнинг пиёзлари ҳам, барглари ҳам истеъмол қилинади.

Allium L. туркумига кирадиган 15 та тур ҳақида маълумотларни кўриб чиқайлик: *A. baissunense* Lipsky, *A. botschantzevii* Kamelin, *A. crystallinum* Vved., *A. dolichomischum* Vved., *A. drepanophyllum* Vved., *A. fibrosum* Regel, *A. fritschii* F. O. Khass., *A. giganteum* Regel, *A. griffithianum* Boiss., *A. gypsaceum* Popov et Vved., *A. macleanii* J. G. Baker, **A. majus* Vved., *A. margaritifera* Vved., *A. ophiophyllum* Vved., *A. nikolai* F. O. Khass. et Achilova, *A. sordidiflorum* Vved. Булар ичида *Allium botschantzevii* Kamelin тури ўзининг ботаник тавсифи ва экологияси нуқтаи назаридан кўпчилик олимларни эътиборини тортади.

Ташқи томондан, туркумнинг оддий пиёздан жуда оз фарқ қиладиган турлари ҳам бор. Пиёзи шарсимон, биров яссиланган шаклга эга, окдан бинафша ранггача бўлган кўплаб турлари мавжуд. Қаттиқ, қалинлашган, биров шишган пояси (пояси) 0,15-1,5 м баландликда бўлиши мумкин. Баландлигига қараб, декоратив пиёз навлари уч тоифага бўлинади:

- қисқа, 0,4 м дан паст;
- ўртача баландликда, 0,4-0,8 м;
- баланд, 0,8 м дан юқори.

Аллиум барглари базал, чўзилган, муштсимон, чизикли ёки камар шаклида. Гуллаш тугагандан сўнг, улар қуриydi, бу ўсимликка тартибсиз кўриниш беради, аммо уларни кесиш мумкин эмас. Пиёзининг пишиши жараёнида барглар уларга илдиз ҳосилини муваффақиятли қишлаш учун зарур бўлган ҳаёт давомида тўпланган озуқа моддаларини беради.

Гуллаш вақтига кўра, аллиум ҳам уч синфга бўлинади:

- эрта гуллаш навлари май ойининг ўрталаридан бошланади;
- ўрта гуллайдиган навларнинг гуллаши бир ойдан кейин, июн ойининг ўрталарида бошланади;
- кеч гуллашда гуллар фақат август ойининг ўрталарида пайдо бўлади.

Гуллаш даврининг давомийлиги деярли барча навлар учун бир хил. Тахминан 40-50 кун давомида кўп рангли бўлиб етилади. Кичик, аммо кўп сонли гуллардан диаметри 30-40 см бўлган тўп шаклидаги соябонлар йиғилади.

Аллиумнинг декоратив хусусиятлари, айниқса, бошқа боғ гуллари билан биргаликда, жуда юқори ва экиш учун парвариш кўп вақт ва меҳнат талаб қилмайди. Бу ўсимликни ландшафт дизайнида фойдаланиш мақбул қилади.

Хулоса. Шунини айтиш мумкинки, ботаник жиҳатдан олиб қараганда гипсли қатламларнинг флораси Жанубий Ўзбекистон ҳудудида камайган, қизил кумтошлар ва яшил гиллардан анча ажратилган ва тропик-субтропик реликт афро-араб флорасининг энг қадимги ҳосиласидир. *Plocama* (= *Gaillonia* A. Rich. ex DC., *Jaubertia* Guill., *Neogaillonia* Lincz.), *Molucella* (= *Otostegia* Benth.), *Camptoloma* (= *Spirostegia* Ivanina), *Rorida* (= *Cleome*) каби турларининг гипс устидаги устунлиги намоён бўлади. Бу қадимий алоқаларни борлигини таъкидлайди. Бу туркумларнинг ўзлари палеоген реликт таксонларининг келиб чиқишини кўрсатади (Канар оролларида ғарбий ва шарқий Африка ва Сокотра оролидан Хуросон ва жанубий Помир-Олайгача бўлган тизмалари билан).

Бу туркумлардан ташқари, *Allium* туркуми вакиллари ҳам кенг тарқалган бўлиб, ўзига хос эндемиклик хусусиятига эга бўлган ноёб тур ҳисобланади.

Бугунги кунда замонавий технологиялар асосида ушбу турни тадқиқ қилиш, ушбу турнинг ареалини ўрганиш ва ГАТ ёрдамида харитасини тузиш долзарб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Васильченко И. Т., Васильева Л. И. Эндемичные и редкие растения Западного Гиссара // Растения Средней Азии / И. Т. Васильченко (ред.). – Л.: Ленинградское отделение, изд-во «Наука», 1986. – С. 42–121.
2. Закиров К. З., Закиров П. К. Классификация растительности Земного Шара. – Ташкент, Изд-во Фан, 1969. – 25 с.
3. Хасанов Ф. О. Красная Книга Республики Узбекистан. Растения, Том 1. – Ташкент: Изд-во «Навруз», 2019. – 399 с.
4. Uktam E. Khujanazarov, Habibullo Shomuradov and Elena A. Afonina. Modern condition of coenopopulation of *Eremurus robustus* Regel (Xanthorrhoeaceae) in Kashkadarya Basin, Uzbekistan (ASIA LIFE SCIENCES Supplement 21(1): 1-9, 2019 The Asian International Journal of Life Sciences).
5. Khujanazarov U.E. The Level Of Study Of Mountain Pasture Plants In South Uzbekistan. 2022. Ann. For. Res. 65(1): Pp. 7098-7105, ISSN: 18448135, 20652445. ANNALS OF FOREST RESEARCH <https://www.e-afr.org/>
6. Khujanazarov, U., Shomurodov, H., Mirkhamidova, P., Alimova, R. Current state of Cenopopulations *Iris Magnifica* Vved and *Tulipa Fosteriana* W.Irving in Uzbekistan. E3S Web of Conferences, 2021, 244, 02027